

Sevil HƏSƏNOVA

**AXC DÖVRÜNDƏ H.CAVIDİN ƏDƏBİ, MƏDƏNİ MÜHİTDƏ
ROLU**

РЕЗЮМЕ

В 1918 году впервые в тюркско-мусульманском мире была основана Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) с парламентской формой правления. Правда, Г. Джавид никогда не писал произведений, восхваляющих АДР, но это не мешало ему быть одним из активных пропагандистов ее идей. Как один из основателей литературного объединения «Зеленое перо», он принимал активное участие в общественной,

литературной жизни того времени. Г.Джавид являлся автором учебных пособий для средних школ, был членом различных литературных комиссий.

Ключевые слова: парламентская республика, литературное объединение, пропагандист, литературная комиссия, учебное пособие.

SUMMARY

In the year of 1918 the first parliamentary republic in the Turkish-Muslim East, the Azerbaijan Democratic Republic was established. Though H.Javid did not write any plays de voted to Azerbaijan Democratic Republic, he was the most active fighter of the ideas of democratic republic those years. As the creator of "Yaşıl qalam" (Green pen) literary association he took an active part in all social and literary events of his period. He was the author of some manuals for schools and was a member of literary commission as well.

Key words: parliamentary republic, literary association, propaganda, literary commission, manual

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən də ilk iki onillikdə "ədəbiyyata, ədəbi mühitə başçılığı milli məfkurəyə malik olan" yazarlar edirdilər. Çünki onların təfəkküründə milli istiqlaliyyət duyğusu, müstəqil yaşamaq düşüncəsi daha güclü idi və onların əksəriyyəti Türkiyədə təhsil alarkən türkçülük məfkurəsinin sirlərinə yiyələnmişlər. Odur ki, onlar Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına nail olmuşlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti "yalnız siyasi fikir meydanında deyil, ədəbi düşüncədə də öz mövcudluğunu" təsdiq etdi. Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı 1918-1920-ci illərdə (Cümhuriyyət dövrü) doğrudan da, bir çox xüsusiyyətlərinə görə özündən sonrakı dövrdən fərqləndi. Lakin unutmamaq olmaz ki, "Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı bütün xarakteri, mövzu, ideya, problematikası baxımından XX əsrin əvvəllərinə aid olan ədəbi prosesin məntiqi nəticəsidir" (7, 11). Əslində ədəbiyyatın, mətbuatın, ümumiyyətlə, ədəbi prosesin inkişafını onilliklərlə ölçmək olmaz, onların inkişafı əsasən ədəbi hadisələrin inkişaf istiqamətləri ilə şərtləndirilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini böyük əhvali-ruhiyyə ilə qarşılayan, milli hərəkatın önündə gedən, onun istiqamətverici rolunda çıxış edən "Haqqını sən mübarizə ilə alarsan" söyləyən Hüseyn Cavid azad söz, azad cəmiyyət uğrunda mübarizə apararaq "Füyuzat"dan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru yüksələn və ona əsas olan milli ədəbi hərəkatın" (13, 5) ən yaxşı təbliğatçısı olmuşdu. Bütövlükdə götürəndə təkcə H.Cavid yox, romantik ədəbi məktəbin ətrafına toplanan bütün yazarların yaradıcılığında haqq, ədalət, azadlıq mövzusu həmişə ön planda olmuş və onlar sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları oldu.

H.Cavid, M.Hadi, M.Ə.Rəsulzadə, A.Sur, A.Şaiq və başqaları əsrlərdən bəri zülmə boyun əyən, hər əzabı, əziyyəti "Allahdangəlmə bəla" deyə qəbul edən məzlum Şərqin yazıq, kimsəsiz bəndələrini həmişəlik olaraq oyanmağa,

mübarizəyə qalxmağa sövq etdilər. Bu oyanış nəticəsində öz azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan yeni gənc nəsil yetişdi.

Məhz “milli tariximizin böyük mənəvi hadisəsi olan bu ideologiya ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli, mütəfəkkir şəxsiyyəti Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən ictimai, siyasi və ədəbi fikir tariximizə gətirilmiş” (7. 33, 3) romantik ədəbi məktəbin nümayəndələri kimi H.Cavid də bu ideologiyayı ilk olaraq mətbuatımızda, sonra isə ədəbiyyatımızda geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Nəticədə bu ideologiyanın tarixi azəri və türk xalqlarının milli istiqlal yolunda apardıqları mübarizələrdə formalaşmışdır.

Müstəqilliyimizin yenidən bərpa edildiyi bir zamanda bu ideologiyanın təbliği istiqlalımızın və yeni ortağ türk mədəniyyətinin təşəkkülü üçün çox vacib, aktual və əhəmiyyətlidir. Çünki “zaman keçdikcə bu ideologiyanın məzmunu dəyişsə də, mahiyyəti, yəni türk birliyi amalı eynilə qalmışdır” (9, 3).

Deməli, bu gün H.Cavid yaradıcılığına obyektiv baxış onun milli və dünyəvi problemlərin araşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malik əsərlərin müəllifi olmasını üzə çıxarır. “Dünəni və bu günü” vəhdət şəklində təqdim edən ədib bu yolla oxucusuna dünənini, tarixini xatırladaraq, ondan nəticə çıxararaq gələcəyini qurmağa səs-ləyir. H.Cavid müraciət etdiyi hər bir əsərində dövrə, tarixə, ictimai-siyasi şəraitə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Odur ki, əsərlərində əks etdirdiyi siyasi baxışlar, dərin fəlsəfi fikirlər, ziddiyyətli nəticələr yaşadığı dövrlə birbaşa bağlı idi.

Bəzi tədqiqatçılarımız H.Cavidi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ayrıca əsər yazmamaqda günahlandırır. Əslində Azərbaycan yazarlarının çoxu Cümhuriyyətin qurulması prosesində yalnız əsərləri ilə deyil, şəxsi fəaliyyətləri ilə də yaxından iştirak etmiş, onun ideyalarını dəstəkləmişlər. Məsələn, Abdulla Şaiq və Hüseyn Cavid daha çox ictimai işlərdə, ədəbi birliklərin yaranmasında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin tədbirlərində, məktəblərin milliləşdirilməsində, dərslərin yazılmasında fəallıq göstərmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qələbə çalanda da, ondan bir necə ay sonra da H.Cavid Naxçıvanda siyasi mühitdən kənarında yaşamışdır. Yaradıcılığını başdan-ayağa türkçülük, turançılıq, müstəqillik, azadlıq ideyalarının təbliğinə həsr edən, “heç bir məhdudiyət bilməyən, bəşəri qlobal problemləri qaldırmağa çalışan, bu problemlərin həlli yollarını axtaran böyük filosof” (6, 99) hər zaman zülm altında əzilən sinifə qarşı çıxmışdır.

Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istiqlal mövzusunda mühüm əsərlər yazmadığına görə H.Cavidi qınamaq olmaz. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında, müstəqil dövlətçilik ənənələrinin inkişafında mətbuatın apardığı mübarizəni sona kimi dəstəkləyən və onun bütün ictimai-siyasi tədbirlərində fəallıq göstərən, təcrid-dırnağa türk amalı, türk qanlı türkçü olan H.Cavid “türklərin tarixindən yazanda da Azərbaycanı, onun istiqlalını, azadlığını unutmurdu”. H.Cavid o qədər dahi bir sənətkar idi ki, “Yalnız Azərbaycan, türk dünyası, möhtəşəm Şərq deyil, bütün insanlıq Cavidin estetik-fəlsəfi platformasının içindədir” (5, 5).

Tədqiqatçıların da böyük əksəriyyəti H.Cavidin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmi yaradıcılığının öyrənilməsinə məhz bu prizmadan baxmaq gerek” olduğunu söyləyirlər (11, 49). Çünki H.Cavid döyüşkən, mübariz, hürriyyəti, azadlığı sevən, coşğun bir şair idi və ədəbi mühitdən tam uzaqlaşmamış, ölkədə baş verən ədəbi-mədəni, ictimai hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir.

Məsələn, ölkədə yeni yaranan “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin yaranmasına yardımçı olmaqla yanaşı, o zaman fəaliyyətdə olan ədəbi komissiyaların işində fəallıq göstərir, Azərbaycan müəllimlər iclasında idarə heyətinə üzv seçilir, iki ay sonra isə pedaqoji fəaliyyətindəki fəallığı nəzərə alınaraq Azərbaycan Müəllimlər Konfransında Təlifət heyətinə seçilir, Bakıda hazırlıq kurslarında ədəbiyyatdan dərslər deyir, az bir müddət qız məktəbində şəriət müəllimi işləyir, Darülmüəllimin- Bakı Müəllimlər Seminariyasında dərslər verir, A.Şaiqlə birlikdə 1919-cu ildə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı dərslik yazaraq, hökumət mətbəəsində çap etdirir və s. Məhz bu dövrdə H.Cavidin yaradıcılığı məktəb proqramlarına daxil edilib: “Rüşdi və Edadi məktəblərin 3-cü və 4-cü siniflərində tədrisi nəzərdə tutulmuştu” (12, 100). Bunlar bir daha sübut edir ki, Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ən fəal ziyalılardan biri kimi ölkədə baş verən bütün ictimai, mədəni hadisələrdə, onların inkişafında yaxından iştirak edib. Ədəbi-ictimai tədbirlərdə, cəmiyyətlərdə yaxından iştirak etməklə və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla cümhuriyyətin ideyalarının təbliğatçısı olan ədibin adını akademik Yaşar Qarayev “Cümhuriyyəti ürəkdən dəstəkləyən və alqışlayan” (1, 111) ədiblərlə birlikdə çəkirdi.

Millət, vətən, azad söz, azad cəmiyyət, türkçülük, turançılıq kimi mövzulara yaradıcılığında üstünlük verən ədib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsinə əvvəl də bu ideya uğrunda mübarizə aparmışdır, sonra da. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə H.Cavidin əsərlərinin uğurlu tamaşa həyatı da buna bir sübutdur. Bu dövrdə ədəbi mühitə “ən çox səs salan əsəri “İblis” faciəsi” (11, 62) olub. Əsər haqqında dövrü mətbuatda bir çox yazılar çap edilib.

1919-cu ildən Bakıda yaşayan H.Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif, təhsil, mədəniyyət işlərində fəal çalışıb. 1920-ci ilin əvvəllərində artıq ölkədə müstəqil ədəbi cəmiyyət fəaliyyətində idi və bu cəmiyyətin işinə ən böyük dəstək də H.Caviddən olub. Bu haqda dövrü mətbuatda yetərinə informasiya var.

Azadlıq, müstəqillik mövzusu romantiklərin əsas mövzusu olduğu kimi H.Cavidin də yaradıcılığının ana xəttini təşkil edib. Nəticədə onun əsərlərində söz, şəxsiyyət, din, millət azadlığı bir-birini əvəz edərək bəşəri azadlığa çevrilib. “Hələ gənc yaşlarından türk ədiblərindən təsirlənən ədib şəxsiyyət azadlığını ictimai səviyyəyə qaldıraraq” (10, 19) bütün yaradıcılığı boyu davam etdirirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə füyuzatçıların ideya-bədii fikir ənənəsini davam etdirmiş, milli demokratik mətbuatda yeni əsərləri ilə çap olunmuşdur. Xüsusən də “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Qurtuluş yolu” qəzet və jurnallarında.

Bir çox tədqiqatçılar kimi Ə.Saraclı da H.Cavidin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki fəaliyyətin yüksək qiymətləndirir: “H.Cavid birbaşa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövzusunda əsərlər yazmasa da, o, ruhu, amalı, əməli ilə milli müstəqilliyə, istiqlala bağlı idi, onu qəbul edirdi. Bu illərdəki ədəbi-mədəni fəaliyyəti, maarif və təhsil sahəsində apardığı işləri daha məhsuldar və səmərəli olub. Bütövlükdə şairin 1918-1920-ci illərdəki yaradıcılığı istiqlal dövrü ədəbiyyatımızı zənginləşdirən dəyərli sənət örnəyidir” (11, 73).

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir tarixi, siyasi, ideoloji fakt olaraq yalnız dövrünün tarixi şəraitinin məhsulu olmayıb, həmin illər boyu milli siyasi, ədəbi, fəlsəfi düşüncənin nəticəsi olaraq meydana gəlib” (7, 117). Məhz bu düşüncənin xalq arasında təbliğində bir romantik kimi H.Cavidin də rolu var desək, mənəcə, heç də yanılmırıq.

Çünki “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı eyni xarakterə və sənət düşüncələrinə malik olmadığı kimi, onların taleyi də eyni olmamışdır” (8, 92). XX əsrin ilk onilliyində romantizmi Azərbaycan mətbuatına gətirən Ə.Hüseynzadə sonralar mühacir həyatı yaşamağa məcbur olarkən romantizmdən uzaqlaşmış, M.Hadi faciələrlə dolu həyat yaşamış, çox qısa ömür sürmüş, A.Səhhət 1918-ci ilin mart faciəsində ev-eşiyini, sağlamlığını itirmiş, az sonra xəstəlikdən, aclıqdan vəfat etmiş, C.Cabarlı romantizmdən uzaqlaşaraq “zorən sosializm cəbhəsinə keçmiş” (8, 92), A.Şaiq istəməsə də şura hökumətinin qayda-qanunlarına tabe olaraq sosializm metodu ilə bir necə əsər yazır. H.Cavid yeganə (amansız tənqidlərə, təhqirlərə, yeni metodoloji prinsiplərlə uyğun yazmağa təhrik edilməsinə baxmayaraq) romantizm cərəyanına axıra qədər sadıq qalmış (bəzi istisnaları nəzərə almasaq) və elə buna görə də repressiya qurbanı olan şəxsdir.

Ortaq türk tarixinin bədii tərənnümçüsü və türk dünyasının mənəvi təmsilçisi olan H.Cavidin yaradıcılığı yalnız bizim üçün deyil, ümumilikdə türk dünyası üçün də çox qiymətli bir xəzinədir. Odur ki, son illərdə turançılıq kontekstindən çıxış edən H.Cavidin yaradıcılığı türk tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb edə bilmişdir. 1980-ci illərdən sonra bu maraq daha çox özünü büruzə verir.

H.Cavidin azadlıq aşiqi olduğunu, həqiqətə sadıqlığını, ideya-amal uğrunda mübarizədə dönməzliyini görkəmli alim, f.e.d, professor Himalay Qasımov “Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri” kitabında belə açıqlayır: “Tarixi dövrün tələb etdiyi hər hansı bir ideal naminə təhrif olunmasına H.Cavid yol verə bilməzdi. Onun bu məsələlərə münasibətdə özünün baxışları və konsepsiyası var idi. Mövqeyindəki sabitlik onu bir şəxsiyyət, sənətkar kimi milli taledən keçən və onda predmetləşən ideala qovuşdurdu” (4, 58). Elə ona görə də H.Cavid bir türkçü-turançı kimi “türk romantizm məktəbindən təsirlənərək milli-tarixi kökləri düzgün araşdırmış, türkçülüyn böyük təbliğatçısına çevrilmişdir” (2, 156). Bu isə yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə deyil, çar rusiyası və sovet dövründə də belə davam etmişdir.

“Azərbaycan bədii fikrinin ilk inkişaf mərhələsini orta q türk dəyərləri kontekstində müəyyən etmək, daha doğrusu qədim türk sivilizasiyasının

Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin də beşiyi olduğu, sonrakı epoxalarda da özünü sübut etdi” (3, 7-8) və hazırda da bu konsepsiyanın tərəfdarları çoxalmaqdadır.

Ədəbiyyat tariximizdə mənzum romantik faciənin banisi olan H.Cavidin ədəbi irsi XX əsrin ilk iki onilliyində obyektiv təhlil edilərək istedadı müsbət qiymətləndirilmiş, 1920-ci ildən ədibin əsərləri, 1930-cu ildən sonra isə şəxsiyyəti də tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət). Bakı: Elm, 1999
2. Babayeva M. R. H.Cavid dramlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları: Fil. Elm. Nam. Dis. Bakı: 2012
3. Cəfərov N. Ön söz yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Elm, 2007
4. Cavidşünaslıq. IX cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2012
5. Cavid H. Dram əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012
6. Cavid H. Vətənə qaydı. Bakı: Gənclik, 2015
7. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Dərslik: 3 cildə, II c., Bakı: 2010
8. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: 2015
9. Füyuzat (1906-1907). Bakı: Çəşoğlu, 2007
10. Özdəmir Cihan. Hüseyn Cavidin tarixi dramları. Ankara: 1987
11. Saraclı Ə. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönməində. Bakı: Elm, 2007
12. Şaiq A. Hüseyn Cavid. Ədəbiyyat dərsləri. Bakı: 1919
13. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi”. Bakı: Elm və təhsil, 2004